

ОБЈЕКТИ НАМЕЊЕНИ ВИСОКОШКОЛСКОМ ОБРАЗОВАЊУ (1960–2006) У ОПУСУ АРХИТЕКТЕ АЛЕКСАНДРА СТЈЕПАНОВИЋА

АНГЕЛИНА БАНКОВИЋ

САЖЕТАК:

У раду се разматра део опуса архитекте Александра Стјепановића који се односи на објекте намењене високошколском образовању и допринос овог архитекте њиховој изградњи. Иако Стјепановићев опус, типолошки, у највећој мери обухвата стамбену архитектуру, он је пројектовао и објекте јавне намене, међу којима значајну групу чине управо они намењени високошколском образовању. Поред тога, Стјепановић је, заједно са својим колегама, учествовао и на конкурсима за објекте исте намене, који нису реализовани или су прошли без пласмана. У раду су приказани и реализовани и нереализовани пројекти и конкурсни радови за објекте високошколског образовања, а у ширем контексту развоја високошколског образовања након Другог светског рата. Рад је написан на основу резултата претходних истраживања, техничке документације сачуване у установама заштите и на разматраним факултетима, документације архитекте и разговора с њим, као и теренских истраживања. Уз кратку биографију архитекте и приказ историјског контекста који је довео до пораста изградње објеката намењених високошколском образовању, у раду су представљени и анализирани сви Стјепановићеви пројекти овог типа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Александар Стјепановић, архитектура, архитектура после Другог светског рата, објекти намењени високошколском образовању, факултети, конкурс*

ABSTRACT:

This paper discusses the component of the oeuvre of architect Aleksandar Stjepanović that relates to buildings intended for higher education and the architect's contribution to the construction of higher education buildings. Although Stjepanović's opus largely comprises residential architecture, he also designed public buildings, among which a significant proportion were those intended for higher education. In addition, Stjepanović, together with his colleagues, participated in other competitions for facilities for this purpose that remained unrealized or unsold. The paper presents both realized and unrealized projects and competition entries for higher education facilities in the broader context of the development of higher education after the Second World War. The paper was written based on the results of previous research, technical documentation preserved in conservation institutions and within the faculties detailed, documentation from the architect himself and interviews with him, as well as field research. In addition to a brief biography of the architect and a description of the historical context that led to the expansion of construction of buildings intended for higher education, the paper also presents and analyses all of Stjepanović's projects of this type.

KEYWORDS: *Aleksandar Stjepanović, architecture, post-World War II architecture, buildings intended for higher education, faculty, competition*

Увод

Опус архитекте Александра Стјепановића типолошки обухвата првенствено стамбену архитектуру, којој припада највећи број његових реализованих објеката. Међутим, он је пројектовао и јавне објекте, међу којима се истичу они намењени високошколском образовању, а чија је масовна изградња након Другог светског рата била у директној вези са изменама и развојем високошколског образовања које је спроводила држава. У овом раду је разматран управо део опуса архитекте Александра Стјепановића који се односи на објекте намењене високошколском образовању.¹ Представљени су и анализирани сви његови пројекти овог типа, било да су реализовани, нереализовани, или да је реч о конкурсним радовима. То је наметнуло и хронолошки оквир рада, који обухвата период од првог пројекта из 1960. до последњег из 2006. године. Осим Филозофског факултета у Новом Саду, сви пројекти се односе на Београд, где је Стјепановић, заједно са својим колегама, учествовао на конкурсима за зграде Електротехничког факултета и Високе економске школе, као и комплекс Уметничке академије. У реализоване пројекте спадају – зграда Академије за позориште, филм радио и телевизију, једина изведена у комплексу Уметничке академије, затим доградња Економског факултета у Београду, као и поменути Филозофски факултет у Новом Саду. Стјепановић је био ангажован и на изради пројекта за Балетску школу са балетском академијом, који није реализован.

Рад је писан на основу резултата претходних истраживања, техничке документације сачуване у установама заштите и разматраним установама образовања, као и у документацији самог архитекте, затим на основу разговора с њим и теренских истраживања. Подељен је на следеће целине: биографија архитекте, кратки приказ историјског контекста који је довео до масовне изградње објеката намењених високошколском образовању, с посебним освртом на универзитете у Београду и Новом Саду, за које су настајали Стјепановићеви пројекти, а затим су приказани и анализирани конкурсни

радови, реализовани и нереализовани пројекти, и дата закључна разматрања, у оквиру којих су наведене додатне појединости о утицајима историјских околности и присутних архитектонских стремљења на реализоване објекте.

Биографија архитекте

Биографија архитекте Александра Стјепановића је више пута публикована до сада,² због чега је овде потребно истаћи неколико најважнијих чињеница. Стјепановић је рођен у Београду 4. септембра 1931. године. Након завршене основне школе и Треће мушке гимназије, 1957. године је дипломирао на Архитектонском факултету у Београду. У контексту овог рада, и имајући у виду да су у његовом опусу најприсутнији стамбени и школски објекти, посебно је значајно да је Стјепановић дипломирао у групи професора Мате Бајлона. Програм наставе по којем је завршио студије установљен је 1951. године, када су раздвојена предавања и вежбе и формиране посебне групе за вежбање за све пројектантске предмете. У групама је било 30–40 студената, што је омогућило далеко квалитетнији рад него раније, када их је било и по 150. Студенти су могли самостално да изаберу наставника у чијој групи ће радити. Професор Мате Бајлон је био ангажован на предметима који су се тицали пројектовања стамбених и школских објеката. Изменом програма из 1951. уведен је и потпуно нови предмет, који је носио назив *Школске зграде*, а на којем је такође био ангажован Бајлон, коме су у фокусу интересовања биле првенствено зграде основних и средњих школа.³

Поред тога, ваља споменути и да је Александар Стјепановић до 1961, када је изабран за асистента на Архитектонском факултету, био запослен у Урбанистичком заводу Београда. Доцент је постао 1972, ванредни професор 1979, а редовни 1987. године. Декан Факултета је био у два мандата, од 1979. до 1987. године. На Факултету је био ангажован на следећим предметима: *Пројектовање зграда*, у атељеу проф. Богдана Несторовића, *Елементи и пројектовања*, *Пројектовање зграда*, *Стам-*

бене зграде, Стјепановићев опус обухвата урбанистичке и архитектонске пројекте, велики број конкурсних радова и изведених објеката, углавном у Београду.⁴ Добитник је најзначајнијих домаћих награда за архитектуру: Награда Салона архитектуре (1975, Блок 23), две Октобарске награде (1975. за зграду Факултета драмских уметности и 1978. за основну школу у Блоку 23), Републичке награде дневног листа *Борба* (1975, Блок 23), Велике награде за архитектуру Савеза архитеката Србије (1992), Награде УЛУПУДС-а (1993), Главне награде (1975) и специјалног признања Салона архитектуре (1993).

Укратко о изградњи високошколских објеката у првим деценијама после Другог светског рата

У Србији је у тренутку када је Други светски рат окончан постојао само Универзитет у Београду. Тој установи је, убрзо након ослобођења, као најважнији задатак постављено *брзо обезбеђивање довољног броја висококвалификованих кадрова за потребе државе, друштва и привреде*.⁵ Већ Првим петогодишњим планом развита из 1947. предвиђено је да до 1951. буде уписано 32 000 студената, а крајем шесте деценије се процењивало да је Југославији потребно око 40 000 високообразованих стручњака. То је довело до експанзије броја студената, а средином 1950-их постало је јасно да усвојени систем студирања не функционише на задовољавајући начин. Зато је 1957. започета реформа високог школства, чији резултати су почели да се примењују крајем те деценије.⁶ Измене које су усвојене и законски су регулисане – прво *Општим законом о универзитету* из 1954, затим *Општим законом о школству* из 1958, као и *Законом о високом школству Народне Републике Србије* из 1962, те његовим изменама из 1965. године. Главни циљ тих измена није много одступао од онога који је дефинисан одмах после ослобођења, а који је подразумевао повећање броја високообразованог кадра и његово усклађивање с потребама привреде и друштвеног живота.⁷ То је условљавало и повећа-

ње броја високошколских установа у Србији, па су оснивани нови факултети, како у Београду тако и у другим градовима. Број факултета је од 1953. до 1963. повећан са 27 на 85, а услед деурбанизације високог школства основани су и други универзитети, у Новом Саду (1960), Нишу (1965), Приштини (1969/1970) и Крагујевцу (1976).⁸ Просторни, инфраструктурни и наставни капацитети факултета нису били довољни ни сразмерни броју уписаних студената, иако су просторни капацитети до 1963. повећани за 2,3 пута.⁹ И оновремене архитекте су препознале значај изградње високошколских објеката и пратећих садржаја, па је 1963. један број часописа *Архитектура урбанизам*, гласила Савеза архитеката Југославије и Савеза урбанистичких друштава Југославије, био у значајној мери управљив посвећен. Поред приказа појединачних факултетских зграда и других објеката посвећених студентском стандарду, објављен је и чланак архитекте Оливера Минића, посвећен развоју високошколског образовања у Србији, од његових почетака у 19. веку до актуелне ситуације у Београду.¹⁰ Минић је констатовао да Београд има 70 000 студената, али не и довољно основног простора за рад.¹¹ Подсетио је да је Урбанистички завод одмах после ослобођења предлагао да се изгради универзитетски комплекс, са свим пратећим садржајима, у јужном делу Београда, испод Великог Мокрог Луга и Кумодража, од чега се брзо одустало, услед непостојања неопходне пратеће инфраструктуре.¹² Као једну од великих препрека изградњи универзитетског града, истакао је то што Универзитет у свом програму није имао такав план и што је велики број факултета тежио да остане на својим локацијама, углавном у ужем или ширем градском центру, а да проблем проширења реши адаптацијама и доградњама постојећих зграда. Изградња Новог Београда, започета у првим послератним годинама, понудила је могућност да се нове факултетске зграде подижу на левој обали реке Саве. Тако је 1949. године расписан конкурс за зграде Економског и Правног факултета, које је требало да буду смештене у близини већ изграђеног Студентског града, али које никада нису подигнуте.¹³ Правни

факултет је остао у својој предратној згради, а Економски је наставио да користи зграду у Каменичкој улици, која је у периоду који је уследио адаптирана и о чему ће више речи бити касније. Током 1950-их су у старом делу града нове зграде добили Машински, Технолошки и Природно-математички факултет.¹⁴ У то време је одлучено и да ће Архитектонски и Грађевински факултет остати у згради техничких факултета у Булевару краља Александра, а да ће Електротехнички факултет, као и комплекс Уметничке академије, добити нове зграде на Новом Београду.¹⁵

За разлику од Београда, Нови Сад је добио Универзитетски град. Први факултети који су основани у Новом Саду, 1954. године, били су Пољопривредни и Филозофски, а убрзо је уследило оснивање и других факултета, а 1960. и Универзитета. У почетку су факултети смештани у адаптиране зграде на Петроварадинској тврђави или у центру града, али већ 1956, на простору данашњег Лимана I, започета је изградња првих павиљона за потребе Пољопривредног факултета. Затим је 1962. године Универзитетски савет образовао Комисију за инвестиције, надлежну за све активности неопходне за изградњу кампуса. С временом је ту, на левој обали Дунава, и на површини од 259.807 м², изграђен прави Универзитетски град. У њему су смештене зграде седам од укупно девет факултета у Новом Саду, као и неопходни пратећи садржаји.¹⁶

Конкурсни радови

*Електротехнички факултет,
Блок 32, Београд*

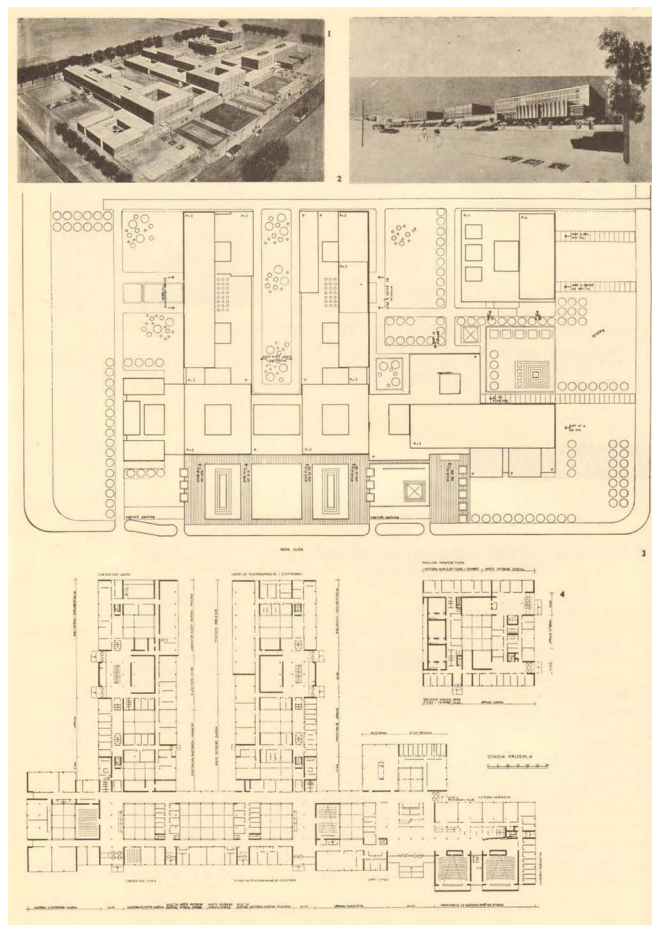
Већ на почетку каријере, 1960, Стјепановић је са Божидаром Јанковићем и Михаилом Насласом учествовао на конкурс за зграду Електротехничког факултета у Београду, на којем су освојили прву награду.¹⁷ Конкурс за идејно решење је расписао Универзитет у Београду, као општи југословенски. Рок за предају радова је био 15. септембар.¹⁸ Положај зграде је одређен *Урбанистичким условима* ко-

је је Урбанистички завод издао 30. априла 1960, и у којима је наведено да ће се објекат налазити у данашњем Блоку 32 (тада квадрат 71), целом дужином према данашњем Булевару уметности, а ужим странама према Булевару Арсенија Чарнојевића (тада ауто-пут) и Булевару Зорана Ђинђића (тада Немањина улица). Из пројектног задатка и грађевинског програма се сагледава планирани садржај, који је обухватао: Секретаријат факултета, односно административно-правну јединицу, Општи одсек, тј. припремни део студија, са катедрама чији предмети обухватају наставу за прве две године студија које су исте за све одсеке (катедре за математику, механику, машинство, електротехнику и стране језике) и три стручна одсека, енергетски, за телекомуникације и електронику и за техничку физику. У сваком од њих су предвиђене катедре за конкретне дисциплине и простори за институте (тада заводе), у оквиру којих су планирани научноистраживачки рад, практични део постдипломских студија и *курсеви за усавршавање и специјализацију*. Осим тога, зграда је требало да садржи и друге просторије: за студентске организације и клубове, библиотеку са 500 места у читаоници, ресторан са две сале по 200 места, итд. Капацитет је био 2 500 студената, који би комплетну обуку обављали на факултету, где би проводили 56 сати недељно. Због тога је планиран већи број мањих вежбаоница, лабораторија и учионица. За општи део студија су предвиђена два амфитеатра са по 350 места, као и рад у две смене, а за друге две године студија, за сваки одсек по један амфитеатар од по 200 места, као и више слушаоница различитих капацитета. У складу са урбанистичким условима, објекат је требало да буде висине до четири спрата, у основи површине од 11.220 м², а као најпожељнији вид грађевине одређен је павиљонски тип. Препоручена су четири павиљона, различитих површина, један за управу и општи одсек и по један за сваки стручни одсек. Тражено је да павиљон за управу и општи одсек буде највећи, по могућству повезан приземним ходницима са осталим павиљонима, као и да се у његовом склопу налазе просторије за студентске организације, клуб и ресторан у виду анекса, гаража за фа-

култетска возила са 40 паркинг-места и спољашњи паркинг са istim бројем места, те станови за дежурног шофера и *домаћина зграде*. Остала три павиљона требало је да буду различитих површина и решена тако да у сваком буде по један одсек са припадајућим институтом, све просторије неопходне за одржавање наставе и вежби, као и просторије за запослене. Предвиђен је ноћни чувар, због чега је у сваком од павиљона тражено пројектовање по једног стана. За сваки павиљон је детаљно дат преглед потребних просторија.

Жири је радио од 19. септембра до 12. октобра 1960. године. На конкурс је стигло 13 радова и сви су испуњавали конкурсне услове. У извештају жирија за рад под шифром 20075, који је предао тим који су чинили Стјепановић, Јанковић и Наслас, наведено је следеће: [...] *диспозиција објекта одговара како у урбанистичком смислу, тако и у свим функционалним односима у погледу правилног решења основа. Предложени систем у виду 'чешља' у попуној одговара пројектним захтевима, међусобним везама, сажећу и јасној комуникацији и основним поделбама факултетске зграде на одговарајуће групе. [...] Груписање појединих одељења урађено је са инвенцијом и осећањем унутрашње организације простора и њихове повољне обраде. [...] Произишли облици и изгледи [...] имају извесне недостатке нарочито заводски павиљони кроз неугодне засеке и усмњивања што ствара немир у јединственој композицији основних маса и њихових. Укупна бруто површина износи 51.362 м² а површина по зградом је 19.700 м². [...] Степеништа за везу цртаоница и слушаоница на I, II и III сирани су нешто испод потребних димензија. Не види се оправданост 'техничког сирани' са висином од 60 цм. Помоћне просторије постављене средином ходника павиљона завода као и степеништа донекле закрчују комуникацију а димензије су испод минималних. На овим местима није сагледано дефинитивно решење, иако је поставка прихватљива. Без обзира на наведене недостатке, жири је овом решењу доделио прву награду.¹⁹*

Сачуване репродукције цртежа у документацији архитекте Стјепановића, као и цртежи објављени

Сл. 1. Конкурсно решење за Електротехнички факултет у Београду (часопис 'Архитектура урбанизам' 5, 1960, 42)

у часопису *Архитектура урбанизам* 5 (сл. 1), ни су довољно доброг квалитета да би се решење могло комплетно разматрати и сагледати. Уочава се да су пројектанти на парцели правоугаоног облика поставили комплекс чији основни мотив чине правоугаони и квадратни габарити различите спратности и са унутрашњим двориштима, повучени од Булеvara уметности, ка којем је смештен простор за рекреацију, и са три стране окружени дрворедима. На самој ивици парцеле, ка Булевару Зорана Ђинђића и физички одвојен од остатка комплекса, смештен је одсек за техничку физику са припадајућим институтом. Решен је у форми квадрата са унутрашњим двориштем, чији тракт ка Булевару има четири спрата, а остали по два. Остатак комплекса

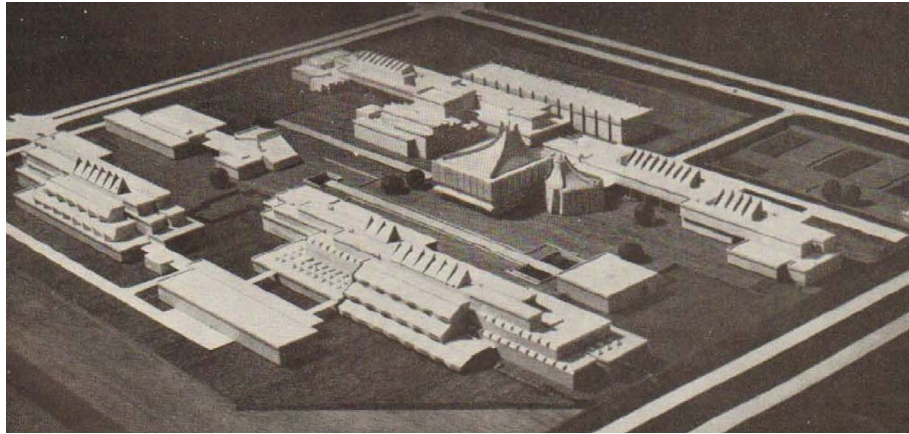
чине међусобно повезани павиљони, који се ређају у низу од Булевара Зорана Ћинђића ка Булевару Арсенија Чарнојевића: павиљон за управу и општи одсек, павиљон за одсек за телекомуникације и електронику и за енергетски одсек. Управно на павиљоне стручних одсека додати су анекси правоугаоне форме, у којима су смештени припадајући институти. Спољашњи изглед објеката одликују недостат декорације, равни кровови, низови прозора четвороугаоних пресека и ортогоналне форме. Смена ортогоналних форми, правоугаоника и квадрата, са унутрашњим двориштима и различитих спратности, доминантан је утисак који одаје овај комплекс, који је остао нереализован.

*Комплекс Уметничке академије,
Блок 39, Београд*

Уметничка академија (данас Универзитет уметности) основана је 1957, спајањем Музичке академије, Ликовне Академије за примењене уметности и Академије за позоришну уметност.²⁰ Већ наредне године, покренута је иницијатива за изградњу јединственог комплекса, у којем би поред четири главна објекта били смештени и заједнички садржаји, попут ректората, библиотеке, ресторана, позоришта, филмског студија, галерија итд. Након што су неколико година разматране локације, одабран је Блок 39,²¹ између данашњих булевара Уметности, Арсенија Чарнојевића, Милутина Миланковића и Улице омладинских бригада. Конкурс за нову зграду Уметничке академије је расписан 1962, као идејни, општејугословенски и анонимни, а учествовати су могли сви грађани ФНРЈ.²² На планираној локацији је било потребно пројектовати: Управу и општи одсек Уметничке академије, Музичку академију, Академију за ликовне уметности, Академију за примењене уметности и Академију за позориште, филм, радио и телевизију, с прилазима, паркинзима, стазама, зеленилом, украсним мотивима и слично. Урбанистичким условима је одређена максимална спратност објеката (П+3), док је хоризонтална диспозиција, у смислу блоковског или павиљонског система изградње, остављена на

одлуку пројектантима. За обраду фасада је као услов постављена употреба трајних и племенитих материјала, као што су природни камен, керамика, метал, стакло и слично, као и посебна пажња у обликовању кровног покривача, јер је сагледев са околних виших објеката као пета фасада. Планиране површине у укупном збиру су износиле 23.608 м² нето, односно 35.412 м² бруто. Комплекс је замишљен као целина, али је требало да тежи очувању специфичности сваке од академија. Програмом је наведено да треба да представља *савремену и функционалну чисту зграду, у армиранобетонској конструкцији, са применом савремених материјала и осталих савремених додацих из области опреме и технике*.

Академија је планирана за 1 608 редовних и 500 ванредних студената свих година. Просторије за управу требало је да буду удаљене у односу на оне намењене настави и у њих је ваљало сместити ректорат, секретаријат, просторије за општу наставу (која подразумева друштвене науке, стране језике, предвојничку обуку и два амфитеатра, за 100 студената Ликовне академије и 150 студената Академије за позориште, филм, радио и телевизију), централну библиотеку, техничку службу, ресторан и дворану за позориште, биоскопске представе и концерте. Ту је предвиђен и паркинг с надстрешницом за 40 возила. Структура академија је била условљена бројем студената и одсека. Свака је требало да има просторије за администрацију и деканат, теоријску наставу, практичну наставу и помоћне просторије. На Музичкој академији је било осам одсека: за композицију, дириговање, соло певање, клавир и оргуље, гудачке инструменте, дувачке инструменте и харфу, историју музике и фолклор и за музичку теорију. Просторије за наставу је требало прилагодити томе што се она одржавала као индивидуална, групна и колективна, у зависности од предмета. Ликовна академија је имала три стручна одсека: вајарство, сликарство и графику. Сваки од њих је требало да садржи вежбаонице, атеље и радионице, у зависности од материјала који се третира. На вајарском су то – обрада камена, метала, дрвета, ливница гипса итд., на сликарском – мо-

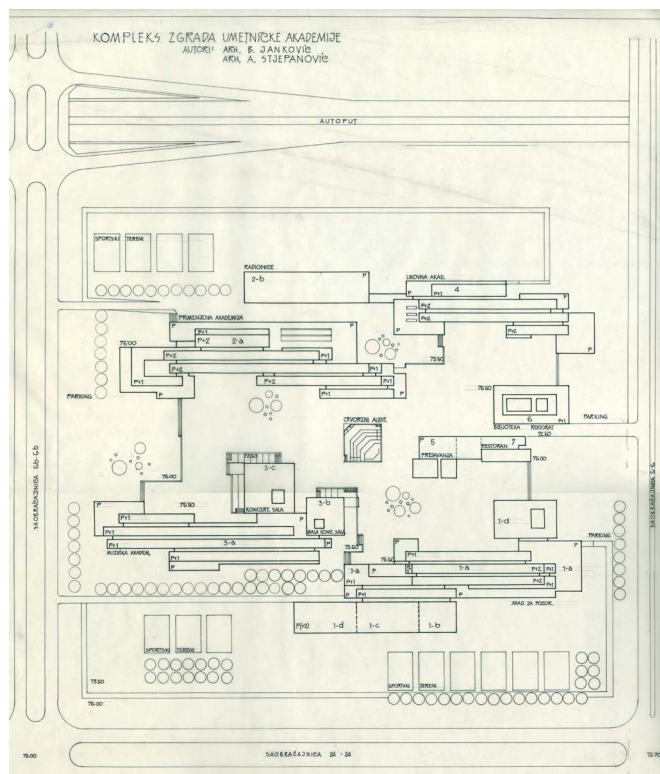

Сл. 2. Макејта комплекса Уметничке академије у Београду
(часопис 'Архитектура урбанизам' 49–50, 1968, 125)

заик, фреско, технолошка радионица, а на графичком – дрворез, бакропис, литографија. Поред наведеног практичног дела наставе, предвиђене су просторије за теоријски део наставе, који обухвата анатомију, технологију, историју уметности, педагогију, предвојничку обуку, социологију и стране језике. Академија примењене уметности је подељена на осам одсека: за примењено сликарство, пластику, керамику, графику, текстил, унутрашњу архитектуру, костим и моду и за сценографију. Сваки одсек има класе, у оквиру којих су вежбаонице, цртаонице и слушаонице, као и радионице. Планирано је да Академија за позориште, филм, радио и телевизију има пет одсека, административно-правни и по један стручни за сваку област која је и у називу академије. Настава је подељена на теоријску (психологију, историју уметности, историју светског позоришта и драме, историју југословенског позоришта и драме, модерну књижевност, технику савремене драме, развој драмских техника, стране језике, друштвене науке итд.) и практичну. За практични део су предвиђене специфичне вежбаонице с позорницом за глуму и режију, филмским студиом, салама за балет, игре, мачевање и другим специјално опремљеним кабинетима и лабораторијама. Планирани су и: два филмска студија, филмска лабораторија, тонски центар за синхронизацију, просторије за монтажу и пикерај, бункер за филмски

материјал, магацин филмског материјала и хемикалија, електрични агрегат, просторија за специјалне ефекте и спремиште технике.²³

На конкурс је стигло 30 радова, али прва награда није додељена. Александар Стјепановић, Божидар Јанковић и Михаило Наслас чинили су тим који је предао рад под шифром *Ајора*, који је освојио један од прва два откупа.²⁴ У чланку посвећеном конкурс, архитекта и члан жирија Оливер Минић констатовао је да постоје три врсте решења: она код којих су објекти различитих академија пројектовани као засебни, она код којих су груписани и међусобно спојени и она где су све академије смештене у једном објекту. Рад Стјепановићевог тима класификовао је у групу у којој су објекти груписани и међусобно спојени. Оценио га је следећим речима: *функционално решење у већини елемената је рационално, изузев случајева где су из формалистичких разлога жртвовани функционални квалитети, као на пример код Академије за ликовне и примењене уметности и код позоришне сале. Формални склоп је чврст и правилан и поред своје асиметричности и делује доста круто. Адаптивност је мала, а орнанска естетика израда скоро немогућа*. Минић је том приликом критиковао и програм, који је пред пројектанте ставио *неуобичајен и компликован задатак и имао многе слабости и невољности*, а посебно онај његов део

Сл. 3. Ситуација комплекса Уметничке академије у Београду, разрада конкурснoг решења, 1966. (МГБ, Ур_16906).

који се односио на Академију за позориште, филм, радио и телевизију. Сам конкурс је видео као начин за проверу програма и закључио како добијена решења треба да послуже да се напише његова боља верзија. Закључио је да би најцелисходније било објекте груписати, али тако да сваки задржи своју самосталност.²⁵

Током овог истраживања нису пронађени подаци о томе како је текао други конкурс. Познато је да је општејугословенски конкурс организован 1964. године. На њему је тим који су чинили Јанковић и Стјепановић добио прву награду.²⁶ Кратак коментар о том пројекту дао је Зоран Маневић, публикујући уз њега и фотографију макете награђеног рада (сл. 2).²⁷ Иако та фотографија пружа неке информације о решењу, још више их се добија из 29 цртежа које је сачувао архитекта Стјепановић.²⁸ Комплекс се састојао из више међусобно повезаних објеката (сл. 3). Ка булеварима Арсенија Чарнојевића и

Милутина Миланковића били су позиционирани спортски терени, а паркинзи ка Улици омладинских бригада и Булевару уметности. Тиме су сви објекти били повучени од саобраћајница. Главни улаз је смештен према Булевару уметности и ту су се налазили павиљони за библиотеку и ректорат, ресторан и општу наставу. Према Булевару Милутина Миланковића, на позицији на којој је и изграђена, смештена је Академија за позориште, филм, радио и телевизију, а до ње Музичка академија, уз коју су пројектоване две концертне дворане, мала и велика. У средишту парцеле је смештен отворени аудиторијум, а на супротној страни, према Булевару Арсенија Чарнојевића, Ликовна и Академија за примењене уметности. Сваки објекат се састојао из више правоугаоних трактова различите спратности, од приземних до двоспратних. На тај начин је обезбеђена динамика решења, додатно појачана неправилним и многоугаоним завршенима кровова. Најупечатљивији у том смислу су били кровови концертних сала, чија извијена неправилна форма која се сужава од основе ка врху највише подсећа на вулканске купе. Фасаде су решене у комбинацији бетона и великих стаклених површина. Правоугаоне основе узаних трактова су омогућиле формирање централних ходника, од којих су лево и десно постављене просторије за наставу, којима је на тај начин обезбеђено довољно светла. Цртежи разраде идејног решења Ликовне и Музичке академије из 1966. године, који се чувају у Музеју града Београда, али и сећања професора Стјепановића, сведоче да се прилично одмакло у раду на пројектима тих двају објеката. Међутим, услед недостатка финансијских средстава, њихова изградња је константно одлагана и до данас није реализована. Једини изграђени објекат у комплексу јесте Академија за позориште, филм, радио и телевизију, о чему ће више речи бити у наставку.

Виша економска школа,
Улица краљице Марије 73, Београд

Последњи конкурс за објекте образовања на којем је Стјепановић учествовао био је за зграду Више економске школе (данас Београдска акаде-

мија пословних и уметничких струковних студија). За сада је пронађено мало података о том конкурс. Стјепановић је на њему учествовао заједно са Божидаром Јанковићем и Љиљаном Јовановић-Анђелковић. Из документације коју је сачувао, сазнаје се да је посреди био ужи конкурс, одржан 1970, на којем је Стјепановићев тим, чији рад је био предат под шифром *Језиро*, прошао без пласмана. Из литературе је познато да је награду на овом конкурс освојио архитекта Светислав Личина, по чијем пројекту је објекат и изграђен 1977. године.²⁹ Репродукције цртежа конкурсног решења које је сачувао архитекта Стјепановић непотпуне су и лошег квалитета и као такве недовољне за детаљну анализу пројекта. Оно што се може рећи јесте да се радило о објекту изразито неправилне основе, условљене парцелом на којој је требало да се нађе, што је посебно изражено ка Захумској улици. Из пресека се сагледава постојање четири подземне етаже намењене гаражи и пет надземних, с тим што је пета смештена у поткровљу. Централни део објекта био је намењен за амфитеатар у нижим нивоима, односно слушаонице у вишим, а око њега су биле смештене остале просторије, слушаонице и читаонице углавном ка Улици краљице Марије, а наставнички кабинети ка Захумској. Предложено решење фасада је комбинација стакла и бетона, са прозорима великих површина и најупечатљивијим елементом у виду крова од фугованог бетона с веома израженом косином, која се најбоље сагледава са источне стране, а што је сродно неким решењима које Стјепановић примењује на објектима стамбене архитектуре, попут оних у Улици Милице Српкиње 43 или Николаја Гогоља 42.³⁰

Реализовани објекти

Факултет драмских уметности,
Булевар уметности 20, Београд

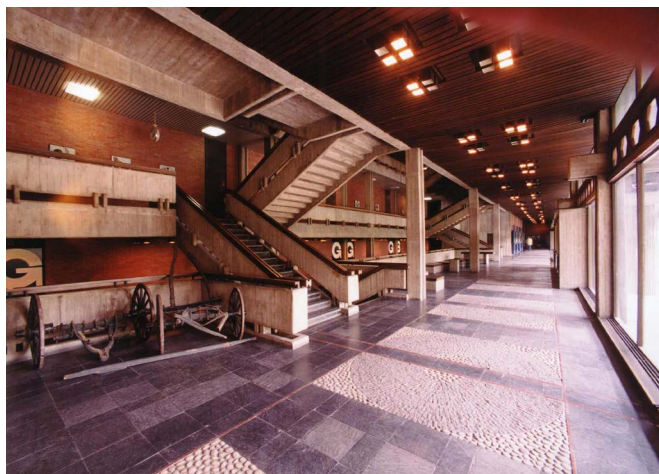
Зграда Академије за позориште, филм, радио и телевизију (од 1973. године Факултет драмских уметности, ФДУ)³¹ једини је реализовани објекат у комплексу Уметничке академије, о којој је већ би-

Сл. 4. Екстеријер Факултета драмских уметности у Београду током изградње, око 1974. (фотографија: А. Силејановић)

ло речи (сл. 2, 3). Аутори пројекта су Божидар Јанковић и Александар Стјепановић. О њој је, од свих пројеката разматраних у овом раду, највише писано, можда услед чињенице да је ауторима донела Октобарску награду 1975. године.

Према Јелици Јовановић, архитекти су након добијене награде на конкурс борабили у Западном Берлину, Варшави и Прагу, ради истраживања и упознавања с тамошњим искуствима на извођењу зграда сличне намене.³² Изградња објекта, укупне површине од 9.351,93 м² трајала је од 1968. до 1974. (сл. 4).³³ У октобру 1974. је обављен технички преглед и у том тренутку је била завршена прва етапа, док су доградња позоришта на северном делу објекта и доградња студија за филм и телевизију на јужном делу одложене.³⁴ Објекат се састоји из ламела и функционално је подељен на три блока: радионички и магацински, школски с вежбаоницама и блок са салама (пројекциона сала, амфитеатар и вежбао-

Сл. 5. Ентеријер Факултета драмских уметности у Београду, око 1975. (фотографија: А. Сидејановић)

ница за глуму I и IV, мало позориште). Радионички и магацински блок су смештени у приземљу и мезанину ламеле 1 и обухватају: радионице (столарска, браварска, каширерска, тапетарска, молерско-фарбарска, макетарска, за сценографију, оптику, власуљарство и друго), складишта, агрегат, телефонску централу, техничке просторије, гардеробе и санитарне просторије. Школски блок обухвата ламеле 2 и 3 и први спрат ламеле 1 и садржи: приземље (у којем су холови, фоаје, студентска гардероба, санитарне просторије, вежбаонице за практичну наставу, шминкернице и боксови за индивидуалну вежбу), нижи део првог спрата (учионице за теоретску наставу, санитарне просторије, чајна кухиња и просторије за студентске организације, радио-студио и фото-атеље са заједничким просторијама, дискотека, филмотека), виши део првог спрата (администрација, санитарне просторије, библиотека с магацином за књиге), нижи и виши део другог спрата (кабинети, санитарне и техничке просторије) и блок са салама (холови, благајне, гардероба, санитарне просторије, позоришна сала са бином, пројекциона сала са галеријом и пројекционим кабином).³⁵ Убрзо по изградњи, аутори објекта су окарактерисани као *изразити функционалисти у конципирању својих архитектонских остварења, ња и овој, у којем је сложен садржај једноставно и*

логично смештен у два издужена тракта у смакнутим нивоима.³⁶

Објекат је подизан у време изградње стамбеног насеља у Блоку 38 и интензивирања монтажних система градње. На њему су били ангажовани радници са градилишта Блока 38 и, као и тамо, коришћен је монтажни систем градње, како у обради фасада тако и у ентеријеру. Доминантан материјал је бетон, који је употребљен за зидове, међуспратне конструкције и фасадне парапете. Постоји осам врста фасадних парапета, а ливени су у рендисаној оплати, да би на бетону остао отисак даске. На спојевима парапета су масивне бетонске луле. Зидови су обложени фасадним бетонским талпама које су, без обзира на висину и на захтев пројектаната, ливене изједна, односно немају фуге нити прекиде по ширини. И кров је обложен бетонским плочама, решен у различитим нивоима, са каналима и бетонским лулама.³⁷ У чланку посвећеном овом објекту, Зоран Петровић је истакао како се *хоризонталној композицији њихових наставничких кабинета и администрације на прилазној фасади успешно суједностављају зидови и једре масе зглобно постављених дворана са веома складно рашчлањеним зидним њлајницама изведеним у квалитетној руменој ојечи. Конструктивни руменилу овој њађевинској материјала, који иначе веома радо и често њримењују Сидејановић и Јанковић, су бржљиво обрађени и обликовани делови њађевине изведени армираним бетоном. Њеовање архитектонској дејала и инсистирање на његовом њрисутву како у екстеријеру њако и у ентеријеру објекта једна је од значајних одлика архитектонској њосиука ове двојице врских архитектонских њрејалаца.*³⁸

У ентеријеру је такође коришћен монтажни систем градње, примењен у изради међупрозорских стубића, зидних облога од бетона, седишта, бетонских лула и других декоративних елемената. И ту је најприсутнији материјал бетон, али су коришћени и камен, фугована опека, стакло и дрво, а за поплочање и гранит, шљунак и црни мермер (сл. 5). Аула факултета је зенитално осветљена преко стилизованог терасастог крова.³⁹ Јовановић истиче да су на том објекту материјали које су архитекти и раније

користили *пренесени из збијених градских локација на пространи терен Новој Београда*.⁴⁰ Петровић ентеријер ФДУ види као *највећу вредност овој за Београд и новију српску архитектуру изузетно значајној дела [...] Колористички и светлосни квалитети ових ентеријера су доказ изванредној сензибилитета аутора за све вредности унутрашњих простора [...] Сидејановић и Јанковић су враћили веру у исправност мишљења да је архитекта дужан и позван да јодједнако савесно и одговорно решава проблеме екстеријера и ентеријера...*⁴¹

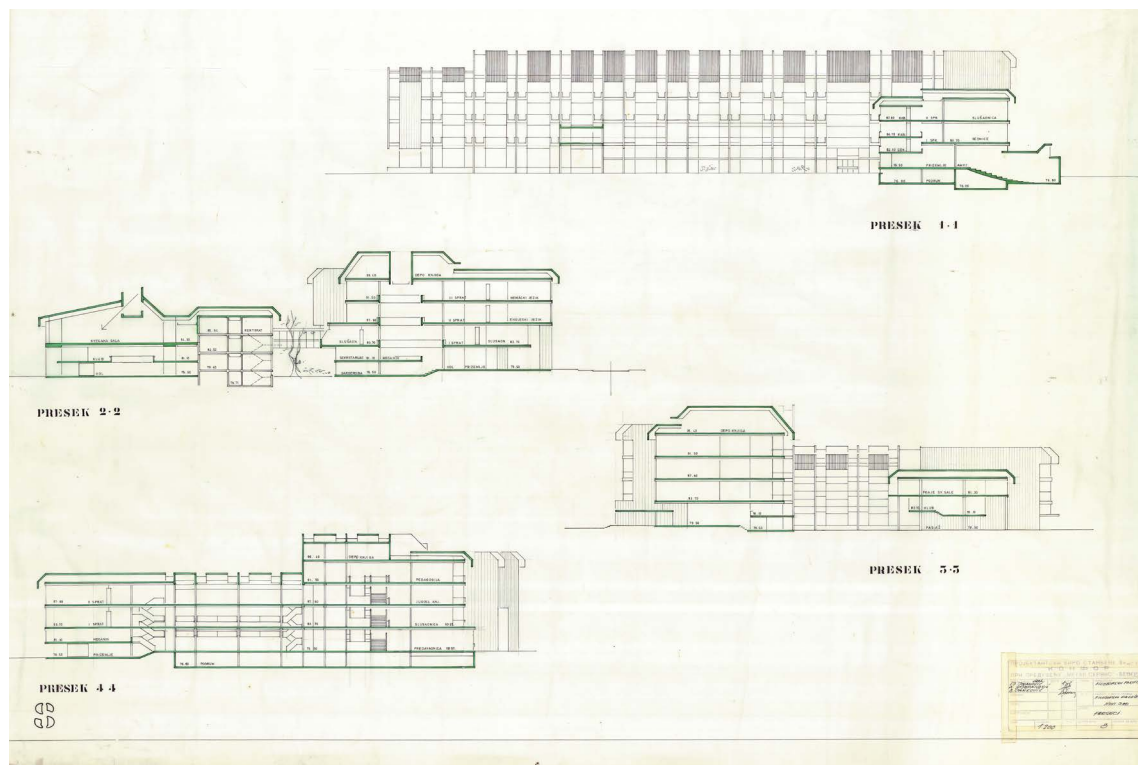
Чини се потребним осврнути се на чињеницу да је зграда ФДУ прва и једина која је изграђена од планираног комплекса Уметничке академије. Разлози за то се, највероватније, могу тражити у комбинацији различитих фактора, међу којима је један изнет већ у самом програму, где је истакнуто да су све делатности које та академија треба да образује у експанзији и како је недостатак стручног и образованог кадра велики како у самим делатностима тако и у настави.⁴² Изузетно неадекватне просторије у којима се Академија за позориште налазила после рата, почевши од једног стана у згради у Улици Вука Караџића 12, затим неколико просторија у Ускочкој 2а, па до целог спрата зграде у Улици кнеза Михаила 46, у коју се уселила 1966/1967, такође су могле утицати на то да овај објекат добије приоритет.⁴³

*Филозофски факултет,
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад*

Филозофски факултет у Новом Саду је свечано отворен 20. новембра 1954. године. У почетку се налазио у склопу Београдског универзитета, а на њему су постојали следећи смерови: историја, јужнословенски језици, југословенска књижевност, енглески језик и књижевност, немачки језик и књижевност и математика са физиком, а од 1959. и мађарски језик и књижевност.⁴⁴ По оснивању је смештен у адаптирану зграду у Његошевој улици 1. И поред низа адаптација, могућности које је та зграда пружала брзо су превазиђене. Први покушај изградње нове зграде из 1956, на просто-

ру Лимана I, где је касније изграђен Универзитетски кампус, брзо је напуштен.⁴⁵ И само устројство Факултета је његовим сталним растом брзо превазиђено, па је 1969. подељен на два факултета, Филозофски и Природно-математички.⁴⁶ Убрзо након тога, 1971, Универзитет у Новом Саду је, у сарадњи са Савезом архитекта Војводине, расписао општејугословенски конкурс за израду идејног архитектонског решења објекта Филозофског и Природно-математичког факултета с ректоратом и секретаријатом Универзитета и друштвено-политичким организацијама савеза студената Универзитета у Новом Саду. Комплекс је предвиђен у склопу универзитетског центра у Новом Саду.⁴⁷ Инвеститор је био Универзитет у Новом Саду, а награђен је пројекат тима који су, поред Степановића, чинили Божић Јанковић и Љиљана Јовановић Анђелковић.

Према пројекту, Филозофски факултет је позициониран паралелно са Улицом др Зорана Ђинђића, ка којој су главни улаз и улазни хол, док је Природно-математички оријентисан ка унутрашњости блока и његови улаз и улазни хол су ка Улици Илије Ђурачића. Опште узев, могло би се рећи да је форма објекта у облику неправилног ћириличног слова П, где је крак намењен Природно-математичком факултету краћи и нижи од оног намењеног Филозофском, али се објекат заправо састоји из низа кубуса различитих димензија. У приземљу су смештене заједничке просторије: библиотека, студентске организације, централна гардероба, амфитеатри оба факултета, као и административни део, који обухвата ректорат, сале за конференције и научна већа и поједине слушаонице. На међуспрату су такође административне и клупске просторије. Први спрат заузимају слушаонице, професорски кабинети, лабораторије у делу Филозофског факултета, док су у делу Природно-математичког, поред истог садржаја, додати и свечана сала са 300 седишта, феоје, читаоница и још неколико канцеларија за опште службе. Слична је организација простора и на другом спрату, где су смештене катедре Филозофског факултета за различите језике: енглески, мађарски, словачки, сло-

Сл. 6. Филозофски факултет у Новом Саду, пресеци, 1977.
(МГБ, Ур_16975)

венске језике, југословенску књижевност, затим кабинети, читаонице и слушаонице. У делу Природно-математичког факултета су слушаонице, вежбаонице и библиотека, али и блок за ректорат. Трећи спрат постоји само у тракту Филозофског факултета и ту су смештене катедре за историју, педагогију, немачки, француски и јужнословенске језике. На крову тракта Филозофског факултета смештен је магацин књига, а у сутерену су техничке просторије.⁴⁸ Изградња је планирана у две фазе, и то тако што је прва подразумевала изградњу тракта Филозофског, а друга тракта Природно-математичког факултета. Она је на тај начин и реализована, па се Филозофски факултет у своју нову зграду уселио током лета 1979. године. Смештен је у ламеле а, б и ц, реализоване у складу с награђеним пројектом (сл. 6).⁴⁹ Касније је дошло до измена како у пројекту тако и у намени тракта намењеног Природно-математичком факултету, у који се 1989.

године уселио Правни факултет.⁵⁰ Ламеле д, е, ф, у које је смештен Правни факултет, изведене су на истој скелетној конструкцији, али је спољашњост знатно промењена.⁵¹

У решењу објекта Филозофског факултета примењен је један основни конструктивни и функционални модул, који је умножаван и/или је мењао своје габарите у складу с потребама (сл. 7, 8). Предност је дата *структуралној фасади од алуминијума, која има једноставни шпоцовани њарањет, чија је рејетиција једини украс на иначе стројом расјеру фасадних њоља*.⁵² Јовановић сматра да су на згради Филозофског факултета *храбрије разрађене идеје њосјављене на згради ФДУ*. И овде је присутна видљива бетонска конструкција, али за разлику од ФДУ, где је бетон био примаран у односу на опеку, на Филозофском факултету доминира црвена опека. На таваницама је такође употребљено дрво, подови спратова су израђени од црвених плочица, а у

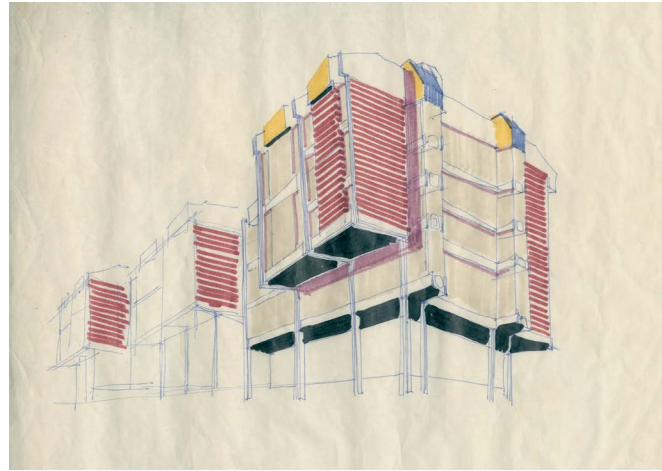

Сл. 7. Филозофски факултет у Новом Саду током изградње,
око 1978–1979. (фотографија: А. Сидејановић)

приземљу од црног гранита са интарзијама од црвених опекарских елемената. Испод застакљеног крова ауле постављене су призме од плексигласа, а између кафеа и ауле у приземљу велика хармоника-врата, касније замењена стаклом, док је осветљење зенитално и бочно.⁵³

*Економски факултет
(доградња и реконструкција),
Каменичка 6, Београд*

Идејно решење доградње и реконструкције зграде Економског факултета потиче из 1977. године.⁵⁴ Инвеститор је био Економски факултет, а пословима је руководила Комисија за доградњу зграде Факултета, формирана за те потребе. Аутори првог идејног решења су били професори Архитектонског факултета, Милорад Димитријевић и Александар Степановић, а у име фирме „Центро-пројект“, у оквиру које је оно урађено, архитекти Јован Забуковец и Милован Кроња. Идејно решење је имало више варијанти, а она која је коначно усвојена обезбедила је најједноставнију и најцелисходнију прерасподелу простора и следи јасно изражену издељеност функционалних група по хоризонтали и вертикали. Главни пројекат, из јуна 1977, потписали су Кроња и Степановић.⁵⁵

Сл. 8. Скица за фасаду Филозофског факултета
у Новом Саду, око 1977. (МГБ, Ур_16973)

Постојећа зграда Економског факултета била је шестоспратница правоугаоне основе, са главним улазом из данашњег Парка Луке Ђеловића и два четвороспратна анекса на угловима, оријентисана на истој страни. Управно на главни тракт и паралелно са Улицом Гаврила Принципа постоји још један четвороспратни правоугаони анекс, у оквиру којег су рађене само ситније интервенције у ентеријеру. Предмет доградње су била дозиравања седмог спрата, то јест поткровља на главном тракту, анекса испред главног улаза према парку, као и поткровља на бочним анексима. Доградњом анекса је укинута прилазно степениште, а уместо високог приземља добијена су приземља I и II (сл. 9). Реконструкција постојећих простора је обухватила неколико интервенција. Анекс према Карађорђевој улици, који је користио Рударско-геолошки факултет, требало је по исељењу те установе да се потпуно пренамени за потребе факултетске библиотеке. Промењена је и намена различитих просторија на другим нивоима, углавном између првог и четвртог спрата, ради добијања већег броја кабинета за наставничко особље и учионица, а дограђена су и три лифта. До већих измена је дошло на трећем спрату, где је формиран рачунарска центар. На петом и шестом спрату нису биле предвиђене интервенције, осим увођења степеништа на шестом спрату. Садржај дограђеног

Сл. 9. Екстеријер Економској факултету у Београду након реконструкције, 2006. (извор: архива арх. Б. Мишровића)

седмог спрата подразумевао је: ресторан друштвене исхране и за њега неопходан помоћни простор, просторе за трим-кабинет, шах-салу и стони тенис, које је требало позиционирати у западном делу, купатило са две до четири туш кабине, и кабинете за наставнике. Реализацијом пројекта су обезбеђени следећи садржаји: приземље 1 (колски пролаз, пријемни магацин библиотеке, помоћни улази, главни улаз с холем, техничка служба с пратећим просторијама и група студентских просторија), приземље 2 (ученички простор и тоалети са гардеробом), први спрат (заједничке службе, деканат, салон са бифеом, зборница и професорски блок, библиотека), други спрат (учионице и библиотеке), трећи спрат (кабинети, рачунарски центар, технолошка лабораторија и читаоница), четврти спрат (кабинети и читаоница), пети и шести спрат (кабинети), и већ поменути садржаји на седмом спрату. Изградња је планирана по фазама, тако да прва фаза обухвати новопроектоване делове седмог спрата и поткровља на оба анекса, фронтални анекс висине П+2 и реконструисани део који прати новопроектоване просторе, док је реконструкција осталих делова реализована у договору са инвеститором.

Сл. 10. Ентеријер Економској факултету након реконструкције, 1977–1978. (фотографија: А. Ситијановић)

Главни улаз, односно улазни хол, постављен је у нивоу с парком и тако је формирано приземље I, а придодато је степениште којим се долази до приземља II, које одговара нивоу некадашњег високог приземља. Монументални стубови који су раније формирали трем испред главног улаза задржани су као део ентеријера. Дограђени анекс није у потпуности припојен постојећем објекту, већ само својим централним делом, чиме су обезбеђена два мања унутрашња дворишта. Решење фасада у стаклу је омогућило везу како са двориштима покривеним зеленилом тако и са фасадама старијег објекта. Кровови свих дограђених елемената су покривени лимом обојеним у црвено, а иста црвена боја доминирала је и у ентеријеру, којем је, као и у претходно разматраним пројектима, посвећена велика пажња. Главни утисак који је одавала унутрашњост јесу лакоћа и прозрачност, где је стакло такође употребљено у значајној мери, као и на већ поменутиим стакленим фасадама. С металним носачима обојеним у црвено, стаклене плоче правоугаоне форме постављене су као степенишна ограда и ограда на одмориштим (сл. 10). Продужавајући ове металне стубиће

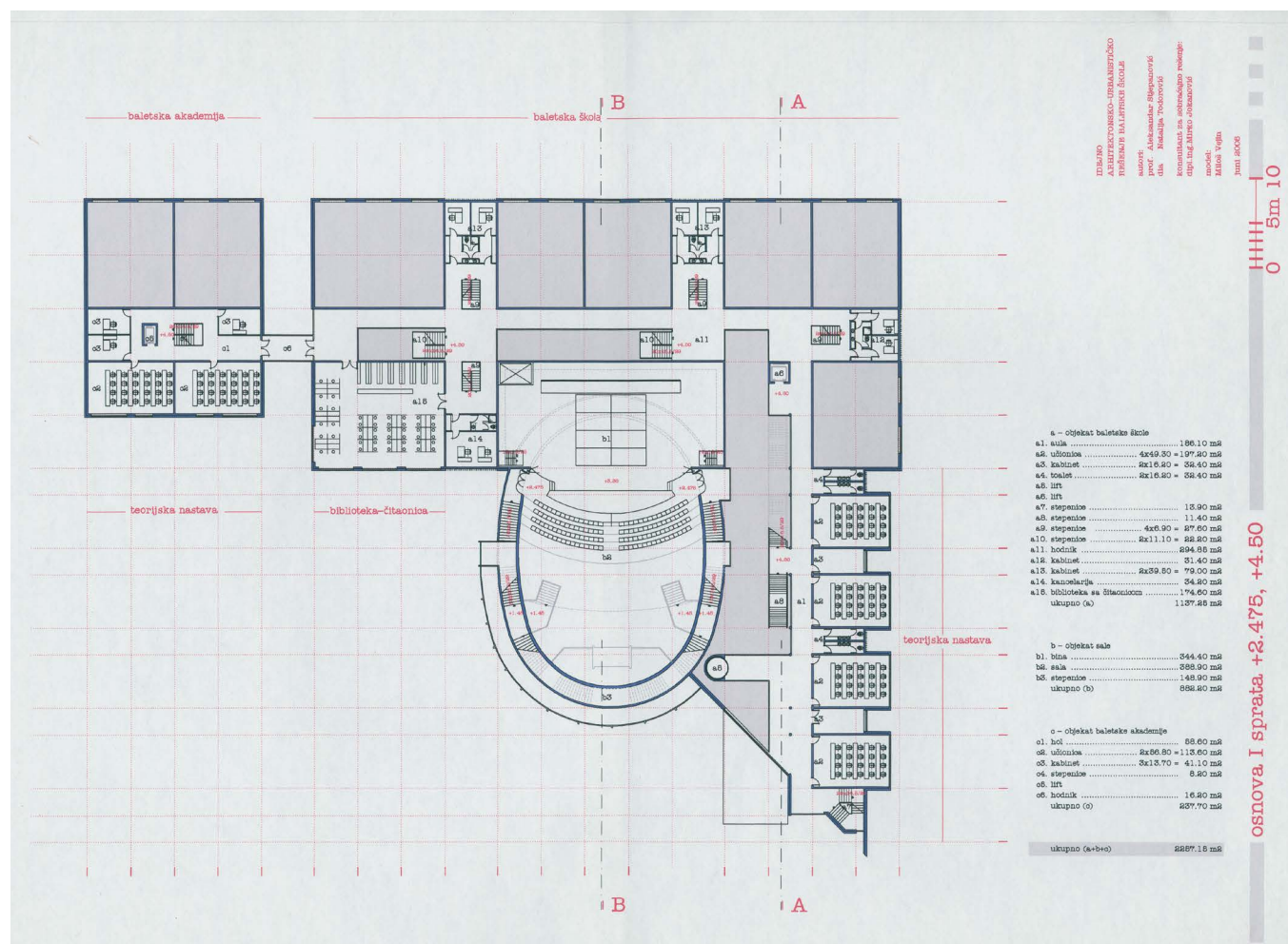
од оградe до плафона, и бојећи металне стубове носеће конструкције у исту црвену боју, аутори су створили јединствени ентеријер који комуницира с решењем екстеријера, али који је данас потпуно измењен. Исти аутори су израдили и главни пројекат ентеријера амфитеатра смештеног са дворишне стране објекта, који је такође био решен у црвеним тоновима.⁵⁶

Нереализовани пројекти

*Идејно архитеткно-урбанистичко
решење Балетске школе са академијом,
Блок 39, Београд*

На овом нереализованом решењу је Стјепановић радио с Наталијом Тодоровић између 2003. и 2006. године. Настало је на основу одлуке Скупштине града Београда да се изгради нови објекат који би одговарао савременим стандардима наставе балета и садржао просторе за балетску школу и академију.⁵⁷ За локацију је, услед сродности намене, изабран Блок 39, о којем је већ било речи и у оквиру којег је планирана изградња комплекса Уметничке академије. Услед додавања садржаја, прво је било потребно изменити постојеће урбанистичко решење, за које су аутори предложили неколико варијанти, које су углавном подразумевале ротирање или померање осталих предвиђених објеката.⁵⁸ Најзначајнија промена је била померање зграде за ректорат и управу иза ФДУ, ка Булевару Милутина Миланковића, на чијем месту је позиционирана зграда Балетске школе са академијом. Предвиђено је да се састоји из три целине: школа и интернат, велика сала са бином и гледалиштем и академија. Објекат је решен у форми ћириличног слова Г, краћим краком постављеним ка Булевару уметности. У простору између два крака је смештена велика сала елипсасте основе. Академија се надовезује на дужи крак слова Г и квадратне је основе. Балетска школа делом има сутерен и поткровље, а затим приземље и три спрата, а Академија само приземље и три спрата. Велика сала је јединствен простор чија висина се простира на више етажа. У

сутерену су смештене магацинске и техничке просторије, као и радионице (за обућу, костиме). Објекат је главном фасадом оријентисан према ФДУ-у, где су позиционирана сва три главна улаза, у школу, салу и академију. У приземљу школе су смештене канцеларије за управу, зборница, вежбаонице, свлачионице и ресторан. Исти је садржај и приземља академије, само без зборнице и ресторана. Ходници и ауле имају висину сва три спрата, док вежбаонице имају дуплу висину, односно пружају се и на ниво следећег спрата. У великој сали се у приземљу налазе бина и простор за оркестар, као и пратећи садржаји (продаја карата, гардероба, санитарне просторије). На првом спрату је смештена теоријска настава, односно учионице и библиотека, односно гледалиште у сали, предвиђено за око 500 гледалаца (сл. 11). На другом спрату се понавља комбинација вежбаоница и свлачионица са учионицама, док је у сали галерија. На трећем спрату је у простору школе смештен низ кабинета за клавир, а у академији учионице. У поткровљу је интернат, са собама структуре од једнокреветне до четворокреветне. У погледу материјализације, предложено решење се надовезује на постојећу зграду ФДУ, али и каснијих Стјепановићевих реализација, попут Филозофског факултета у Новом Саду или доградње Економског факултета у Београду. Јединствено фасадно платно треба да потенцира чврстину објекта, разбијену на првом и другом спрату низом ритмичних еркера на просторијама намењеним за наставу. И овде је примењен модуларни систем, а зидна платна су углавном рађена у модулу 1 м x 1 м, ређе у варијанти 1 м x 1,2 м и 0,75 м x 1 м, у зависности од могућности примењених материјала за које су предложене керамичке, бетонске или плоче од вештачког камена. Прозорске конструкције су од алуминијума, а унутрашњи зидови према холовима од фуговане опеке или бетона. Степенишне ограде и ограде галерија предложене су у комбинацији челика и стакла, а подови од керамичких плоча, односно камена у холовима и галеријама, или других материјала у складу с наменом просторије. Зидови велике сале представљају комбинацију материјала: фугована

Сл. 11. Основа првог спрата Балетске школе са академијом у Београду, 2006. (МГБ, Ур_16993/17)

опека, дрво, вештачки камен, бетон и материјали који упијају звук, с плафоном од дрвета. Предложени су равни кровови, с могућношћу примене плитког косог крова, који би био сакривен иза венца и покривен алуминијумом или бакром.

Пре израде пројекта није било решено питање власништва над земљиштем у Блоку 39. Оно је припадало Универзитету уметности, односно Републици Србији, а да би објект могао да буде изграђен, било је неопходно да пређе у власништво Града Београда, као инвеститора. С обзиром да о томе није постигнут договор између надлежних институција, од реализације пројекта се на крају одустало.⁵⁹

Закључна разматрања

Александар Стјепановић је на пројектима за објекте високошколског образовања углавном радио 1960-их и 1970-их година. Изузетак представља Балетска школа са академијом, за коју је био ангажован између 2003. и 2006. године, као један од аутора награђеног решења Уметничке академије из 1960-их. Реализоване објекте треба разматрати у односу на време њиховог настанка, с обзиром да су на њихове формалне одлике утицала актуелна схватања, као и доминантни начини градње и примене материјала. Стјепановић је као три најважнија елемента у

пројектовању сваког објекта истакао: усклађеност с временом у којем настаје, простором за који настаје, али и постављеним програмским задатком.⁶⁰ Време у којем разматрани објекти настају јесте време почетка градње у натур-бетону, све ширег прихватања примене модула и префабрикације. Момчило Петровић је и експлицитно навео да је искуство у изградњи ФДУ било корисно и да је умногоме допринело организацији рада у изградњи Блока 23.⁶¹ Изградња ФДУ је трајала од 1968, када је расписан конкурс за Блок 23, до 1974, када је изградња у Блоку 23 већ увелико трајала.⁶² Због тога је, за разумевање ауторског приступа овом решењу корисно навести речи Божидача Јанковића о стамбеним објектима у Блоку 23: Они *припадају оним актуелним тенденцијама које су се у оквиру модерне јавиле шездесетих година. Сагласно принципима модерне о међусобној директној условљености форме и функције, односно структуре (ниједно се не гради самостално, независно од оној другој), непосредне повезаности спољне и унутрашње која чини јединствени ентеријер, [...] токови шездесетих упућивали су на један бољитији и сложенији обликовни приступак [...] шездесетих година у свету се јављају одређене тенденције ка бољитијој ујотребности елементарних, бољитијој ујотребности детаља, наглашавању форме и другим процесима којима се унеколико вршио обрнути процес ономе који је учинио А. Лос скидајући орнамент и украсе са кућа [...] Не треба, иакође, заборавити да су шездесете године и време увођења индустријског начина градње чија је технологија имала одређене рејеркусије на начин 'мишљења архитектуре'.*⁶³ Иако је Јанковић говорио о Блоку 23, наводећи да су објекти извођени монтажним поступком са низом префабрикованих елемената претходно урађених у локалном појону и да је лако уочити везу између технологије и облика, исто је важило и за зграду ФДУ. Подједнако као и да је: *Вероване у истину као вредносну категорију водило ка томе да се материјали структуре не сакривају, већ најпримич, учине видљивим и претворе у естетски феномен, да се природни материјали што више ујотребљавају у свом основном виду, водило је ка једној широкој ујотребности шакозваној напур-бетона и као снажној ли-*

*ковној средству.*⁶⁴ Даља еволуција таквог приступа може се пратити до зграде Филозофског факултета у Новом Саду, чију форму Јовановић одређује као структуралистичку, за чију реализацију је примењен један основни конструктивни и функционални модул, који је умножаван и/или је мењао своје габарите у складу с потребама.⁶⁵

За крај, треба још једном скренути пажњу на део Јанковићевих речи, којима говори о *нејасредној повезаности спољне и унутрашње која чини јединствени ентеријер*, а чији однос свакако оставља простор за даља истраживања, подједнако као и приступ обради ентеријера. О томе је писано одмах по изградњи ФДУ, када су архитекти описани као *интерјерални творци читавог објекта, који су враћали веру у исправност мишљења да је архитект дужан и позван да подједнако савесно и одговорно решава проблеме екстеријера и ентеријера*, а сама зграда као доказ да основни елементи архитектуре унутрашњих простора (зидови, подови и таванице) после завршене грађевинске конструкције немају потребу за даљом доградом као што су: *украсна малтерисања, облањања и други поступци 'улењавања и дошериња'.*⁶⁶

Имајући наведено у виду, може се закључити да високошколски објекти на којима је Степановић радио, подједнако као и његови објекти стамбене архитектуре, представљају важан допринос домаћој архитектури, како времена у којем су настали тако и данашњице. Веће финансијске могућности инвеститора, али и њихова намена, омогућили су да високошколски објекти добију репрезентативније обрађене ентеријере, који неретко сами за себе представљају дела вредна пажње. Они су у великој мери још увек сачувани у оригиналној форми у објектима ФДУ и Филозофског факултета, док је онај у згради Економског факултета измењен готово у потпуности. Њихово документовање и публикавање треба да их истакне као вредна сведочанства једног тренутка у историји домаће архитектуре.

Др Ангелина Ж. Банковић,
историчар уметности
Музеј града Београда
angelina.bankovic@mgb.org.rs

НАПОМЕНЕ:

- 1] Осим Основне школе „Седам секретара СКОЈ-а“ (данас „Лаза Костић“), у Блоку 23, сви пројекти објеката намењених образовању, у Стјепановићем опусу су за високошколско образовање. За више о Основној школи погледати: Банковић 2024: 246–247, са претходном литературом; *Arhitektura urbanizam* 83–84, 1979: 20–21; као и техничку документацију о изградњи Блока 23: ИАБ, СО Нови Београд, Блок 23.
- 2] Маневић 2008а: 356, 2008б: 384–385; Богуновић 2005: 1092–1094; Jovanović 2019: 38, 54. Стјепановићева биографија је последњи пут публикована у: Банковић 2024: 238–239, где су коришћени и биографски подаци преузети из реферата поводом избора у звања на Архитектонском факултету, као и из његове приватне документације.
- 3] Милошевић 2007: 177–180, 189. За више о Бајлоновом веома плодном ангажману на теоријским и практичним питањима пројектовања стамбених и школских објеката, као и организацији и реорганизацији наставе: *Нав. дело*: 188–253.
- 4] За реализоване објекте стамбене архитектуре у Београду види: Банковић 2024: 237–264; Маневић 2008а: 356, 2008б: 384–385; Богуновић 2005: 1092–1094; Jovanović 2019: 35–58.
- 5] Бонцић 2021: 409.
- 6] *Нав. дело*: 410–414.
- 7] *Истио*: 410–415. За више о реформи спроведеној крајем 1950-их: Бонцић 2010: 126–154.
- 8] *Истио* 2021: 416; 2010: 143–146, 151, 155–200.
- 9] *Истио* 2010: 151–152.
- 10] *Arhitektura urbanizam* 18, 1963; Minić 1963а: 2–4.
- 11] 1963а: 2.
- 12] *Нав. дело*: 3.
- 13] *Истио*. О томе како су свој смештај у то време решавали други факултети погледати: *Нав. дело*: 3–4.
- 14] Šterić 1963: 23–25; Radojević 1963: 36–38.
- 15] Minić 1963а: 4.
- 16] Аврамов 2000: 140–142; Бонцић 2010: 175. О почецима развоја високошколског образовања у Новом Саду: Бонцић 2010: 156–180.
- 17] *Arhitektura urbanizam* 5, 1960: 41–43. Председник жирија је био Раденко Броћић, а чланови Мате Бајлон, Иво Гершић, Бранко Митраковић, Бранко Петричић, Радић Станојевић, Јанез Терен, Драгиша Брашован, Урош Мартиновић, Душан Митровић, Војин Поповић и Владета Стојаковић. Првобитно је у име Друштва архитеката Хрватске био одабран арх. Драго Иблер, али га је касније због болести заменио арх. Иво Гершић, што се види из извештаја жирија сачуваног у заоставштини арх. Димитрије М. Лека, у власништву архитекте Александра Лека.
- 18] Позив и програмски задатак са урбанистичким условима сачувани су у заоставштини архитекте Димитрија М. Лека, у власништву архитекте Александра Лека.
- 19] Извештај жирија је сачуван у заоставштини архитекте Димитрија М. Лека, у власништву архитекте Александра Лека. Према сећањима професора Стјепановића, врло брзо се у стручним круговима појавила полемика о томе да ли су награђени млади архитекти способни да реализују тако замашан пројекат, а помињало се и да би његова реализација могла бити препуштена архитекти Николи Добровићу. На крају, зграда Електротехничког факултета на Новом Београду није саграђена, а разлог највероватније треба тражити, као што је то најчешће и био случај, у недостатку финансијских средстава. С друге стране би требало имати у виду, чему је сведочио и сам Стјепановић, да знатан број запослених, како на Електротехничком тако и на другим факултетима, није желео да прелази на леву обалу Саве, због чега су и лобирања да се остане у ширем градском центру била честа, а неретко и успешна.
- 20] Рапајић 2015: 48.
- 21] Међу разматраним локацијама су биле: Старо сајмиште, Светосавски плато, парк Ушће у близини Музеја савремене уметности и блокови преко пута данашње Палате Србија; Рапајић 2015: 52–53.
- 22] Пројектни задатак и грађевински програм за нову зграду Уметничке академије потичу из августа 1962. године, а сачувани су у заоставштини архитекте Димитрија М. Лека, у власништву архитекте Александра Лека. Због великог интересовања, првобитни рок предаје радова је померен са 20. децембра 1962. на 20. јануар 1963. године. Жири је радио у саставу: Владо Мађарић, Ђорђе Андрејевић Кун, Драгослав Мутаповић, Винко Грдан, Вјекослав Афрић, Предраг Милошевић, Јован Кратохвил и архитекте Милица Штерић, Едвард Равникар, Младен Каузларић, Богдан Богдановић и Оливер Минић. У склопу програмског задатка су и урбанистички услови, који су под називом *Прелиминарни урбанистички услови за изградњу зграде Уметничке академије у Блоку 39 на јодручју ошћине Нови Београд*, Урб. завод бр. 5550/1 од 17. 8. 1962, сачувани и у: ИАБ, СО Нови Београд, Блок 39, кутија 2.
- 23] Подаци су преузети из *Пројектног задатка и грађевинског програма за нову зграду Уметничке академије*; види претходну напомену.
- 24] *Arhitektura urbanizam* 19, 1963: 46.
- 25] 1963б: 43–45.
- 26] Petrović 1978: 31–33.
- 27] 1968: 125.
- 28] Цртежи се чувају у Збирци за архитектуру и урбанизам Музеја града Београда, инв. број Ур_16880–16908. Један део њих представља конкурсно решење, а други његову даљу разраду из 1966. године.
- 29] *Arhitektura urbanizam* 80–81, 1978: 8–10; Bogunović 2005: 918; Маневић 2008в: 228.
- 30] О овим објектима видети: Банковић 2024: 243, 247–248.

- 31] Те године је Уметничка академија преименована у Универзитет уметности, а академије унутар њега у факултете; Рапајић 2015: 54–55.
- 32] 2019: 47.
- 33] Свечаност полагања камена темеља је обављена 4. октобра 1968, а зграда је усељена у новембру 1974. године; Рапајић 2015: 54–56.
- 34] Грађевинска дозвола број 05/4-6863/1 од 20. 6. 1968. и дозвола за измењени план бр. 351-353-05/71, од 15. 7. 1971, којим су мењане електричне инсталације, грејање, климатизација, водовод и канализација: ИАБ, СО Нови Београд, Блок 39, кутија 2. Биоскопска сала је изведена 1980, на површини од 364 м², и садржи салу, галерију, кино-кабину, помоћне просторије и комуникације. Изграђена је на основу пројекта истих архитеката и исте грађевинске дозволе из 1968. године. У тренутку усељења су и камерна сцена и биоскопска сала биле изведене само на нивоу грубих грађевинских радова и није их било могуће користити. Када је, убрзо, постало јасно да ће се планирани завршетак радова одужити, приступило се прилагођавању постојећег простора: столарска радионица је претворена у филмски студио, фото-лабораторија у телевизијски студио, а део радионичког простора у трик-студио. Непостојање заједничких простора комплекса и проблем у обезбеђивању исхране студената и запослених, водили су ка великој адаптацији магацина костима у ресторан, реализованој 1978, у сарадњи с пројектантима. Камерна сцена је завршена тек 1988. године. С временом је постало јасно да изградња планираног филмско-телевизијског студија неће бити реализована, па је 1998. извршена адаптација некадашњег радионичког и магацинског комплекса зграде, у склопу које су изграђена три студија различите величине, с неопходним пратећим просторијама, а свечано су отворени исте године, у склопу обележавања педесетогодишњице оснивања Факултета; Рапајић 2015: 57–60, 65.
- 35] Подаци су преузети из Извештаја Комисије за технички преглед ФДУ – Академије за позориште, филм, радио и телевизију; ИАБ, СО Нови Београд, Блок 39, кутија 2.
- 36] Petrović 1978: 31–33.
- 37] *Нав. дело*: 63–64, 66. Види и: Jovanović 2019: 48.
- 38] 1978: 31–33.
- 39] Petrović 1978: 64, 67; Jovanović 2019: 49.
- 40] 2019: 48.
- 41] Petrović 1978: 31–33.
- 42] У Програмском задатку који се чува у заоставштини архитекте Димитрија М. Лека, у власништву архитекте Александра Лека, између осталог је наведено да је у тренутку настанка програма само на радију недостајало 40 спикера, а да је потребан и велики број свих профила професионалаца који би радили на производњи телевизијских драма, позоришних представа и филмова. Програм је претпостављао и проширење већ отворених група, за драматургију и организацију, отварање нових група, проширење наставног плана, отварање студијског центра и организовање масовних течајева и семинара.
- 43] Рапајић 2015: 44–47, 52–53.
- 44] Бонџић 2010: 156–161; Попов 1988: 374.
- 45] Бонџић 2010: 160.
- 46] Agacin 1984: 14.
- 47] Конкурс је трајао од 5. априла до 6. јула 1971: *Arhitektura urbanizam* 63, 1971: 60. Према Јелици Јовановић, конкурс за зграду Филозофског и Природно-математичког факултета је расписан 1972. године; Jovanović 2019: 52. Током овог истраживања нису пронађени додатни подаци о програму и току конкурса из 1971, или о томе да ли је, евентуално, наредне године расписан нови конкурс само за зграду Филозофског и Природно-математичког факултета.
- 48] Дигиталне копије цртежа на којима су ситуација, основе приземља, међуспрата, првог, другог и трећег спрата, сутерена, магацина књига и крова и изгледи са североистока, југоистока, северозапада и југозапада чувају се у документацији проф. Александра Стјепановића, док се цртеж пресека чува у Збирци за архитектуру и урбанизам Музеја града Београда, инв. бр. Ур_16975.
- 49] Jovanović 2019: 52.
- 50] Аврамов 2000: 144; Бонџић 2010: 169–171.
- 51] Jovanović 2019: 53.
- 52] *Нав. дело*: 52.
- 53] *Истио*: 52–53.
- 54] Ново идејно програмско решење се чува у Збирци за архитектуру и урбанизам Музеја града Београда, инв. бр. Ур_16914.
- 55] Техничка документација Економског факултета.
- 56] Пројекат се чува у Збирци за архитектуру и урбанизам Музеја града Београда, инв. бр. Ур_16915.
- 57] Технички опис, пројекти и скице за зграду, као и различите варијанте урбанистичког решења чувају се у Збирци за архитектуру и урбанизам Музеја града Београда, инв. број Ур_16993–16993/43.
- 58] У том тренутку још увек је било важеће решење из 1960-их година, усвојено током конкурса за комплекс Уметничке академије.
- 59] На овим подацима захваљујем арх. Наталији Тодоровић.
- 60] Из разговора који је ауторка рада водила са А. Стјепановићем, 22. 2. 2024.
- 61] Petrović 1978: 67.
- 62] Банковић 2024: 246–247.
- 63] Бркић 1992: 294.
- 64] *Истио*. За више о томе да ли је то и на који начин архитектура брутализма, видети: Alfirević i Simonović Alfirević 2017: 322, 325; Банковић 2024: 258.
- 65] 2019: 52. За више о структурализму у српској и југословенској архитектури: Стојиљковић 2017; Stojiljković and Ignjatović 2019: 853–876.
- 66] Petrović 1978: 31, 33.

ЛИТЕРАТУРА:

- Аврамов, С.** (ур.) (2000), *40 година Универзитета у Новом Саду (1960–2000)*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду.
- Agacin, Lj.** (ур.) (1984), *Filozofski fakultet u Novom Sadu 1954–1984*, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Банковић, А.** (2024), Београдски опус архитекте Александра Стјепановића: реализовани објекти стамбене архитектуре (1961–1992), *Наслеђе XXV* (Београд): 237–264.
- Богуповић, S.** (2005), *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka II*, Beograd: Beogradska knjiga.
- Бонцић, Д.** (2010), *Универзитет у социјализму*: Високо школство у Србији 1950–1960, Београд: Институт за савремену историју.
- Бонцић, Д.** (2021), *Реформе високог образовања у Србији 1945–1990: у слици за социјалистичким Универзитетом*, у: Без школе шта би ми?! Огледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас, ур. А. Илић Рајковић и С. Петровић Тодосијевић, Београд: Институт за новију историју Србије и Институт за андрагогију: 401–429.
- Viša ekonomska škola u Beogradu (1978), *Arhitektura urbanizam* 80–81 (Beograd): 8–10.
- Јовановић, J.** (2019), *Arhitekta Aleksandar Stjepanović*, u: 14. Beogradska internacionalna nedelja arhitekture, ur. J. Ivanović Vojvodić, D. Jovović Prodanović i R. Sarić, Beograd: Društvo arhitekata Beograda: 35–58.
- Konkurs za idejnu skicu za zgradu Elektrotehničkog fakulteta u Beogradu (1960), *Arhitektura urbanizam* 5 (Beograd): 41–43.
- Maneвић, Z.** (1968), Komentar, *Arhitektura urbanizam* 49–50 (Beograd): 125.
- Маневић, З.** (2008а), *Александар Стјепановић*, у: Лексикон неимара, ур. З. Маневић, Београд: Грађевинска књига: 356.
- Маневић, З.** (ур.) (2008б), *Јанковић, Караџић, Стјепановић*, у: Лексикон неимара, Београд: Грађевинска књига: 384–385.
- Маневић, З.** (ур.) (2008в), *Светислав Личина*, у: Лексикон неимара, Београд: Грађевинска књига: 225–230.
- Милошевић, П.** (2007), *Мајке Бајлон, архитекта (1903–1995)*, Београд: Задужбина Андрејевић.
- Минић, О.** (1963а), Razvoj visokoškolskih centara u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 18 (Beograd): 2–4.
- Минић, О.** (1963б), Povodom konkursa za zgradu Umetničke akademije u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 20 (Beograd): 43–45.
- Osmogodišnja škola „7 sekretara SKOJa“ u bloku 23 u Novom Beogradu (1979), *Arhitektura urbanizam* 83–84 (Beograd): 20–21.
- Petrović, Z.** (1978), Fakultet dramskih umetnosti u Novom Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 80–81 (Beograd): 31–33.
- Petrović, M.** (1978), Izgradnja Akademije za pozorište, radio, televiziju i film, *Izgradnja* 10 (Beograd): 63–67.
- Попов, Ч.** (1988), *Филозофски факултет у Новом Саду у саставу Београдског универзитета 1954–1960. године*, у: Универзитет у Београду 1838–1988, ур. Д. Татић и Ђ. Ускоковић, Београд: Универзитет у Београду и Савремена администрација: 371–378.
- Радоевић, А.** (1963), Hemijski institut u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 18 (Beograd): 36–38.
- Рапајић, С.** (2015), *Од ђумачке школе до факултета*, у: Факултет драмских уметности, ур. С. Рапајић, Београд: Факултет драмских уметности: 17–95.
- Rezultati konkursa za idejno rešenje nove zgrade Umetničke akademije u Beogradu (1963), *Arhitektura urbanizam* 19 (Beograd): 46.
- Стојиљковић, Д.** (2017), *Структурализам у архитектури Југославије у периоду од 1954. до 1980. године*, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду.
- Stojilković, D. and Ignjatović, A.** (2019), Towards an authentic path: Structuralism and Architecture in Socialist Yugoslavia, *The Journal of Architecture* 24/6 (London): 853–876.
- Šterić, M.** (1963), Mašinski i Tehnološki fakultet u Beogradu, *Arhitektura urbanizam* 18 (Beograd): 23–25.

Summary: ANGELINA BANKOVIĆ

BUILDINGS INTENDED FOR HIGHER EDUCATION (1960–2006) IN THE OPUS OF ARCHITECT ALEKSANDAR STJEPANOVIĆ

Although the opus of architect Aleksandar Stjepanović largely comprises residential architecture, he also designed public buildings, among which a significant proportion were those intended for higher education. The mass construction of such facilities following the Second World War was a direct result of societal changes and the development of higher education implemented by the state. This paper examines the component of architect Aleksandar Stjepanović's work that relates to buildings intended for higher education. Implemented and unrealized projects, as well as competition entries, have been presented and analyzed. First, a brief biography of the architect and an overview of the historical context that led to the mass construction of buildings intended for higher education are given, with a special focus on the universities in Belgrade and Novi Sad, for which Stjepanović's projects were created, with the projects themselves subsequently being discussed. First, competition entries are considered, which included competitions for the buildings of the Faculty of Electrical Engineering (1960) and the High School of Economics (1970), as well as the complex of the Academy of Arts (1962, 1964). These are followed by the implemented projects of the Academy of Theatre, Film, Radio and Television (today the Faculty of Dramatic Arts; 1974) – his only building to be implemented in the complex of the Academy of Arts – as well as the extension of the Faculty of Economics in Belgrade (1977) and the Faculty of Philosophy in Novi Sad (1979). Stjepanović was also involved in developing a conceptual solution for a Ballet School and Ballet Academy (2003–06), which, although never implemented, is also presented. Each of the projects is presented and analyzed in accordance with the available data, which was collected by reviewing the results of previous research, technical documentation preserved in conservation institutions and within the faculties detailed, documentation from the architect's personal archives and interviews with him, as well as field research. The concluding discussion is dedicated to additional details on the influences of historical circumstances on and contemporary architectural aspirations of the realized buildings, primarily the intensification of construction of higher educational facilities, the introduction of new materials and methodologies in construction, such as *béton brut*, large glass surfaces, bricks and brick products, as well as prefabrication techniques and modularity.

Dr. Angelina Ž. Banković,
Art Historian
Belgrade City Museum
angelina.bankovic@mgb.org.rs

List of Figures

- Fig. 1 Competition proposal for the Faculty of Electrical Engineering in Belgrade (source: *Arhitektura Urbanizam* 5, 1960, p. 42).
- Fig. 2 Model of the Academy of Arts complex in Belgrade (source: *Arhitektura Urbanizam* 49–50, 1968, p. 125).
- Fig. 3 Situation of the Academy of Arts complex in Belgrade, development of the competition solution, 1966 (MGB, Ur_16906).
- Fig. 4 Exterior of the Faculty of Dramatic Arts in Belgrade during construction, c. 1974 (photo: A. Stjepanović).
- Fig. 5 Interior of the Faculty of Dramatic Arts in Belgrade, c. 1975 (photo: A. Stjepanović).
- Fig. 6 Faculty of Philosophy in Novi Sad, sections, 1977 (MGB, Ur_16975).
- Fig. 7 The Faculty of Philosophy in Novi Sad during construction, c. 1978–79 (photo: A. Stjepanović).
- Fig. 8 Fig. 8. Sketch for the facade of the Faculty of Philosophy in Novi Sad, c. 1977 (MGB, Ur_16973).
- Fig. 9 Exterior of the Faculty of Economics in Belgrade after reconstruction, 2006 (photo: Archive of architect Branislav Mitrović).
- Fig. 10 Interior of the Faculty of Economics following reconstruction, 1977–78 (photo: A. Stjepanović).
- Fig. 11 First floor plan of the Ballet School and Academy in Belgrade, 2006 (MGB, Ur_16993/17).